

**Kaynak : Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1971,
TDK Yay.: 338, TTK Basım evi, Ankara, 1989**

*Kelirnebilimi ve Anlambilimi Ölçülerinden Yararlanarak Bir Yazı
Dilinin Eskiliğini Saptama Yolları, I:*

KAVRAM ALANI-KELİME AİLESİ İLİŞKİLERİ VE TÜRK YAZI DİLİNİN ESKİLİĞİ ÜZERİNE

DOĐAN AKSAN

Dilbilimi ve anlambilimi çalışmalarında Şimdiye kadar deĐinilmemiŐ olan bir konu, bir dilin en eski ürünlerinde kavram alanı-kelime ailesi ilişkileri ve kelime ailesinin genişliğidir. Daha önce yayımlanmış olan bir yazımızda (Türkçe araştırmalarında yeni yollar: TDAY Belleten 1969, s. 47 ve ötesi) kısaca değinilen bu sorunun, araştırmamız sonucunda, bir dilin yazı dili haline gelişinin tarihi, en eski belgelerinden önceki hayatı ve yaŐı üzerinde-öteki birtakım anlambilimi ölçüleriyle birlikte - ipuçları verebilecek nitelikte olduğu kanısına varmış bulunuyoruz. Bu bakımdan çok önemli gördüğümüz bu konuyu burada, yeni verilerin de yardımıyla, dilimizin kelime hazinesinde incelemek istiyoruz. Konuya girmeden önce, *kavram alanı* ve *kelime ailesi* terimleri üzerinde kısaca durarak bunları aydınlatmaya çalışalım:

1. AŞağı yukarı XVII. yüzyıldan beri, kelimelerin - eski dilcilerin düşündükleri gibi - kavramların içine yerleŐtiĐi kalıplar olmayıp birbiriyle sıkı ilişkili değerlerden oluşmuş, dil denen sistem içinde, dilbirliği mensuplarında genel olarak ortak sayılabilecek birtakım tasavvurların, kavramların sese çevrilmiş temsilcileri, her dilin kaynaşmış bir düşünce-ses birleŐimi oldukları kabul edilmektedir. *Ferdinand de Saussure*'ün kuramı, XX. yüzyılın başlarında dil denen sistem içindeki öğelerin, bu arada özellikle kelime adı verilen şeyin (belirti) çeşitli niteliklerini çözmeye çalışmış ve birçoklarınınca benimsenmiş, yerleşmiş yargılara varmıştı. Günümüzün yapısal dilbilimi çalışmaları onun koyduğu temeller üzerinde yükselmiştir, diyebiliriz. *Saussure*, kelimelerin başka öğelerle ilişkilerini, bu arada çağrışım ilişkilerini de belli etmeye çalışmıştır (Cours de linguistique generale, Ch. Bally-A. Sechehaye yayımı, Paris, 1931, s. 173-175).

Özellikle Alman dilcisi J. Trier'in *dil alanı (Sprachfeld)* adıyla uyguladığı,

sonradan başkalarının da ele alınan yöntem, kavramların da tıpkı mozaik gibi birbirini sınırlandıran çeşitli parçacıkların birleşmesinden oluşmuş bir alan için buldukları ilkesinden yola çıkıyor, bir alan içinde incelenmeleri gerektiğini kabul ediyordu. Bu kurama göre her kavramın değeri, ancak kapladığı yerle ve öteki kavramlarla bağıntısına göre belli olmaktadır. Alman dilinde akıl, idrâkle ilgili kelimeleri bu yöntemle, bir alan içinde inceleyen (Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes, Heidelberg, 1931) J. Trier'in dışında, aynı yöntemi uygulayan ya da ona katkılarda bulunan birçok araştırmacı vardır¹.

Kavram alanını biz "birbiriyle ilişkili ve birbirine yakın kavramların, eşanlıkların, içinde düşünüldükleri alan" olarak tanımlıyoruz. Türkçedeki *bıkmak-bezmek-usanmak-bıkkınlık getirmek, usanç, bezginlik, bıkkınlık...* öğelerinin bir kavram alanı içinde düşünölebilecekleri muhakkaktır. Ancak bizce asıl önemli olan yön, bu alan içinde kavramların değerlerinin belli edilebilmesi değil, zihnin nasıl işlediği, dil denen sistem içindeki çeş ti öğeler n konuşma, okuma, yazma sırasında nasıl seçildikleridir.

2 . *Kelime ailesi (famille du mot, Wonfamilie)*², aynı kökten türemiş çeşitli kelimeleri, bunların meydana getirdikleri aileyi anlatmak üzere kullanılmaktadır. Örnek olarak dilimizdeki *al-* fiil kökünden gelen *aldır-, aldırıl-, aldın-, alın-* gibi fiillerin yanı sıra , aynı kökten *alıcı, alım, alıntı* gibi türevleri ya da *yol* ad kökünden *yolla-, volla-, yollan-* fiillerini ve *yolluk, yollu,*

¹ *Alan (Feld)* terimi ilk olarak G. Ipsen tarafından kullanılmıştır (bu konuda bkz. S. Öhmann, Wortinhalt und Weltbild, Stockholm, 1951, s. 72 ve ötesi). Başka başka yazarların *anlam alanı, dil alanı* gibi terimlerle ele aldıkları konu, değişik doğrultulardaki çalışmalarla yeni yollara sapmıştır, örnek olarak Fransada G. Maïore ve P. Guiraud gibi araştırmacıların ortaya attıkları *toplumsal kelimebilimi*, bu çalışmaları yapısalcılık akımı ve yöntemiyle bağdaştırmıştır. Bizde aynı doğrultuda sayılabilecek olan önemli bir araştırma, *Berke Vardar'ın* eseridir: Etüde lexicologique d'un champ notionnel, Le champ notionnel de la liberte en france de 1627 à 1642, İstanbul, 1969.

mbul, 1969.

Kavram alan (bizce en doğru terim bu olmalıdır) konusunda şu yayımlara baş vurulabilir: S. Öhmann, Theories of the Linguistic Field: Word IX (1953), 123-134; St. Ullmann, The Principles of Semantics, Oxford, 1957 (1969 baskısında s. 234 ve ötesi); A. P. Ushenko, The Field Theory of Meaning, Ann Arbor, 1958; L. Weisgerber, Dünyanın Zihnen Geliştirilmesinde Dil alanları, H. Sesli çevirisi, Erzurum, 1968; Hüseyin Sesli, Dil Alanı Üzerine, Erzurum, 1968; Süheylâ Bayrav, Yapısal Dilbilimi, İstanbul 1969, s. 131 ve ötesi; A. Ankli, T. Tunçdoğan, B. Vardar, Semantik Akımları, İstanbul, 1969, s. 33-37; ve bizim Anlambilimi ve Türk Anlambilimi (Ana Çizgileriyle), Ankara, 1971, s. 44 ve ötesi.

² Kelime ailesi kavramı ve örnekleri için bkz. Leo Weisgerber, Sprachliche Begegnungen der Völker: Sprachforum I (1955), 181-191; s. 186.

yolsuz, yolsuzluk... gibi ögeleri gösterebiliriz. Türkçe gibi bağlantılı dillerde bu türevlerin, sayısı pek çoktur ve durmadan artmaktadır. Bağlantınlık, bu bakımdan dile geniş anlatım olanakları kazandırır. Dilimizdeki *donat-*, *donan-*, *donanma*, *donatım* gibi ögelerin eski ton'elbise' (bugünkü *don*) ile ilgisi, bir kökün yeni türevlerle ne kadar değişik, birbirlerinden farklı kavramların anlatımına yarar duruma gelebildiğini göstermektedir.

3 . Bizim burada asıl söz konusu etmek istediğimiz sorun ne doğrudan doğruya kavram alanı, ne de kelime ailesi konusudur. Biz, bir dilin en eski belgelerindeki kelime hazinesinin yeni bir açıdan incelenmesi üzere de durmak istiyoruz. Çalışmamız sonucunda vardığımız yargıyı şöylece özetleyebiliriz: *Bir dilde aynı kavram alanına giren, aynı kelime ailesine ait olan ve ancak başka ögelerden sonra meydana gelebilecek kelimeler, o dilin en eski ürünlerinde geçiyorsa, bu durum dilin eskiliği ve yazı dili haline gelişinin tarihini kestirmede yardımcı olabilir.*

"Türkçe araştırmalarında yeni yollar" adlı yazımızda, aynı amaçla kullanılabilir olan başka ölçüler de göstermiştik. O zamandan bu yana yaptığımız inceleme, o yazıdakilerle birlikte, bu ölçünün de gerçekten, yarar olabileceğini gösterdi. Çalışmamızın burada verilen ilk bölümünde bu sorunu yeni örneklerle ele alıyoruz.

Eski Türkçe adım alan Türkçenin, özellikle, dar bir kelime hazinesine sahip olan Köktürk yazıtlarındaki kimi ögelerin hem o evreye, hem de daha öncesine ait geniş bir kelime hazinesinin belirtilerini taşıdıkları göze çarpa aktadır¹. Sözü edilen yazımızda (s. 48) görmek kavramı ve onunla aynı alan içinde ya da ilgili bulunan öteki kavramları karşılayan türevleri göstermiştik. Burada ancak, Eski Türkçede *kör-* kökü ile ilgili *körüm*, *körümçi*, *körünç*, *körünçlük*, *körünçlā-*, *körün-*, *körügsa-*, *körmāz* gibi türevlerden oluşan kelime ailesinin genişliğini hatırlatmak istiyoruz. Okuyucunun ilgisini asıl çekmek istediğimiz nokta, Uygurcadaki bu türevlerin yanı sıra, Köktürk yazıtlarında *körüg* 'haberci, casus, gözcü' (Tonyukuk, 1, güney 1,2, kuzey 5,9), *körmaz* 'gör-meyen, kör' (Kültigin, kuzey, 10) gibi, aynı kelime ailesinden kelimelerin bulunmasıdır². Köktürkçede canlı olan *kör-* kökünden başka, yine onun türevi

¹ Anlambilimi ve Türk Anlambilimi'nde (s. 87, not 83) Köktürk yazıtlarının kelime hazinesinin-kişi, yer ve ulus adları gibi özel adlar bir yana bırakılırsa- 800 kelime kadar olduğunu saptamıştık.

² *Körmōi'm* 'kör' anlamı, şimdiye kadarki incelemelerde pek göz önünde tutulmamıştır. Sonraki evrede (Kalyanamkara 24, 7) bu anlamı taşıyan kelime, bu evrede de aynı anlamda olmalıdır.

fcörüg'ün ve fcörmaz'in kullanılması, aynı kelime ailesinden, başka öğelerin de o çağda yaşamakta olduğuna işarettir, kanısındayız. Uygurcada geçen *körüg* ve *körmāz* Köktürkçede yaşarken aynı aileden gelen, anlambilimi ve yapıbilgisi bakımından onlara göre bir önceliği bulunmayan öteki türevlerin hiç değilse bir bölümünün aynı evrede bulunmaması için bir neden düşünülemez. Bu durum bizce ancak, yazıtların konuları ve yazılış özellikleri dolayısıyla, kelime hazinelerinin dar oluşundan ileri gelmektedir. Savaş sahneleriyle dolu belgelerde 'haberci, casus, gözcü' (*körüg*) gibi kelimeler elbette, öteki konularla ilgili dil ürünlerine oranla, daha sık geçecektir.

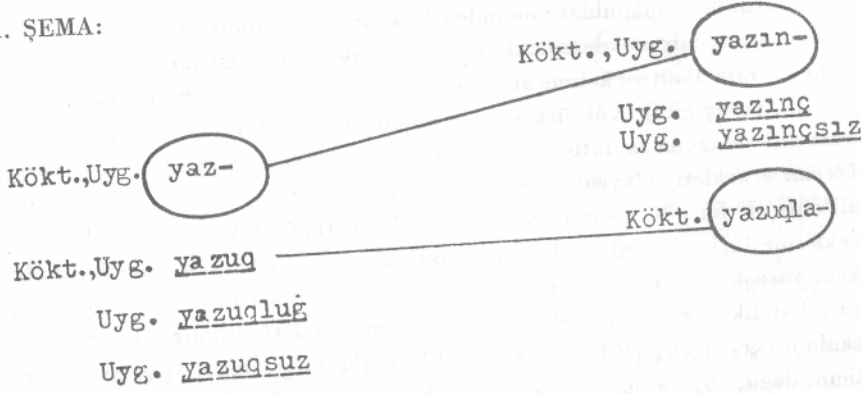
Sözü edilen yazımızda gösterilen *ül-* kökünün türevlerinden *ii/üg'*ün Orhon yazıtlarında geçmesi de çok ilgi çekicidir. Burada özellikle belirtmek istediğimiz sorun, bu kelimenin aynı zamanda bir anlam gelişmesini, somuttan soyuta geçişi göstermekte olmasıdır. Çünkü, yaptığımız incelemelere göre somut kavramların soyutlara göre önceliği vardır. Örnek olarak Türkçedeki taş'ın bugünkü 'birine dokunsun diye söylenen söz' (tariz), iğree'nin 'dokunaklı söz', yürefc'm 'cesaret' gibi, *mecazi anlam* dediğimiz soyut yan anlamlarının meydana gelmesi, temel anlamlarından sonra olmuştur¹. İlk belirtilen kavram somuttur. Çeşitli somutlaştırmalar², dil özellikle yazı dili olarak işlendikçe, etkili ve sanatlı anlatıma yöneldikçe meydana gelir. Köktürkçede *ioş'*ın 'başkan, kumandan, şef anlamını kazanması, *başhghn* 'baş kaldıran, başı dik olan' gibi soyut yan anlamları taşır duruma gelmesi somutlaştırma dediğimiz deyim aktarması sonucunda ve dil işlendikçe, kültür dili haline geldikçe gerçekleşmektedir. Bu duruma göre, Köktürkçede *ülüg* 'pay, bölüm, nasip, talih' (örnek olarak Kültigin, doğu, 29) gibi soyut kavramları gösteren, aynı zamanda cokanlamlı olan bir öğe bulunduktan sonra, Uygur metinlerinde geçen *ülgü, ülüglüg, ülgüsüz* gibi, *ül-* kökünün türevlerinin de yaşamış olması akla yakındır. *Ü/üg'*ün kökü olan ve Uygurcada kullanılan *ül-* ve *ula-*, *ulaş-*, *ulaştıir-* gibi, aynı aileden fiiller içinden, hiç değilse *ül-* kökü çok daha önceleri kullanılmış olmalıdır ki, bu kökün bir türevi meydana gelsin ve bu öğe, bir soyut kavramın anlatımına yarar duruma geçebilsin. Öte yandan, Köktürkçedeki *bun, yabız, yablaq, ötüg, amgak...* gibi soyut kavramlar da (hepsi için bkz. Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, s. 90 ve ötesi) aynı şekilde, daha önce yaşamış olması gereken, somut kavramlara ait köklerin türevleridir.

¹ Hem bazı dilcilerin, somut kavramların önceliğine ait görüşleri, hem de bizim vardığımız yargılar için bkz. Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, s. 55 ve ötesi, 90 ve ötesi; ayrıca Türk amambilirine giriş (TDAY Belleteri 1965, s. 174-175).

² Bu konuda bkz. Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, s. 78 ve ötesi.

Burada önce, bugün Türkiye Türkçesinde çoğunlukla bir ünlem olarak kullanılan (*yazık!*) ve *yazık günah değil mi?*, *yazıklar olsun!* gibi klişeleşmiş sözlerde geçen *yazık* kelimesinin köküne, bu kökün türevlerine ve bu örneğin yardımıyla kelime ailesi- kavram alanı ilişkileri sorununa değinmek istiyoruz. İlk olarak Eski Türkçede bu kelimenin kökü olan *yaz-* fiilinin türevlerini gösteren aşağıdaki şemayı (1. şema) gözden geçirelim¹.

1. ŞEMA:

Şimdi bu şema ve şemada geçen örnekler üzerinde duralım:

Bugün *hata etmek*, *kusur etmek*, *kabahat işlemek*, *günah işlemek*, *yanılmak...* gibi öğelerle dile getirilen kavramlar Eski Türkçede *yaz-* fiilinde anlatım buluyordu (Şine-Uşu, batı 5; TT VA 109 [‘sich vergehen gegen, verpassen’]). *Yazın-* fiili de ‘günah işlemek’, ‘karşı gelmek, itaatsizlik etmek’, ‘yanılmak’ anlamlarıyla hem Köktürkçede (Bilge K., doğu 16, 17), hem de Uygurcada (örn. TT 1, 105, II A 9 [‘sich vergehen gegen’]) kullanılıyordu. Bu fiilin *yazınç* ‘günah’ (TT III, 134) ve *yazınçsız* ‘günahsız’ (TT, III, 134) gibi türevleri vardı. Köktürk ve Uygur belgelerinde sık geçen *yazıq* ise geniş bir kullanış alanıyla günümüze kadar gelmiştir (Bilge K. doğu 36, TT II A 94, IV A 11,14,64,76; IV B 36, SA 22, VIII A 45... [‘Sünde’]. Divan’da ‘günah, suç’ [I, 16-19; II, 165-5; III, 16-16]; Atebe. de [AB ve C 337] ‘kusur, hatâ, günah’; çeşitli Türk lehçelerinde, bu arada Kazan, Altay, Teleüt lehçelerinde ‘Sünde’, ‘das Vergehen’, ‘Verbrechen’ anlamında [Radloff, Wb.]. Bugün ‘herkesin vicdanını inciten iş’ anlamını taşımaktadır (TS). *Yazıqlıq*

¹ Örneklerin kelime ailesini ve kavram alanını canlı kılabilmek için, bunları birer küçük şema halinde vermek istiyoruz. Bu şemada kökler birer elips içinde gösterilmiş, türevleri altlarına eklenmiştir. Geçtikleri yerleri aşağıda, ayrıca veriyoruz.

('schuldig' [TT IV B 65, VA 23], Atebe. 333 [*yazuqluq*] ve *yazuqsuz* 'schuldlos' [TT 4 B 14] türevleri de vardır.

Dikkati çeken bir yön de Eski Türkçede kelime hazinesinin, aynı kavramı iki kelimedede yansıtabilecek kadar geniş bir duruma gelmiş olmasıdır: Yazug'tan başka, aynı kavram *yazinç* ile de anlatılmakta, yazugsuz'un yanı sıra, *yazinçsız* da 'günahsız' anlamında kullanılmaktadır¹. Aynı şekilde, *yaz-* ve *yazin-* fiilleri varken *yazuqla-* fiili de meydana gelmiştir (Bilge K., doğu 36). Bu fiil de eşanlımlılar yönünden Köktürk yazı dilinin genişliğini gösterir, sanıyoruz. Geniş ve değişik kavramlara sahip olan Uygur yazı dilindeki, aynı kavram alanı ve kelime ailesi içine giren öğelerden büyük bir bölümünün (*yazin-*, *yazuq* gibi) Köktürkçede de bulunması, bu dilin de eski, yerleşik bir yazı dili olduğuna tanıktır, kanısındayız. Öte yandan, yukarıdaki *kör-*, *körüg*, *körmāz* örnekleri dolayısıyla değindiğimiz gibi, aynı kavram alanına ve kelime ailesine ait bu gibi öğelerin bir bölümünün varlığı, ötekilerin de bulunabileceğine ihtimal vermektedir. Köktürkçede *yazuq* ve *yazuqla-* kullanılırken, *yazuqluq* ve *yazuqsuz* öğelerinin yaşamamış olması için bir neden yoktur. Üstelik *-hg/-lig/-luğ/-lüg* ve *-sız j-siz* morfolerleri dilimizin bu evresinde canlıdır (krş. arklig [Bilge K., kuzey, 12], *başğ* [a. y., doğu, 3] ve *aşsız* [Kültigin, doğu, 26], *tonsız* [a. y.]... gibi). *Yazin-* fiili kullanılırken, bunun türevleri *yazinç* ve *yazinçsız* da kullanılmış olmalıdır. Kaldı ki, Köktürk metinlerinde geçen ve geçmeyen bu gibi öğeler arasında, ne anlambilimi, ne de yapıbilgisi yönünden, aşılması gereken bir aşama düşünülebilir. Öte yandan, günah, günah işlemek gibi kavramlar, daha çok dinle, inançlarla ilgili konuların, belli bir metne bağlı sözlerin belirtisi olmalıdırlar. Bunlar Türk dilinin, bugün elimizde bulunmayan, daha eski evrelerine ait ürünlerinin var olması gerektiğini gösterir, kanısındayız.

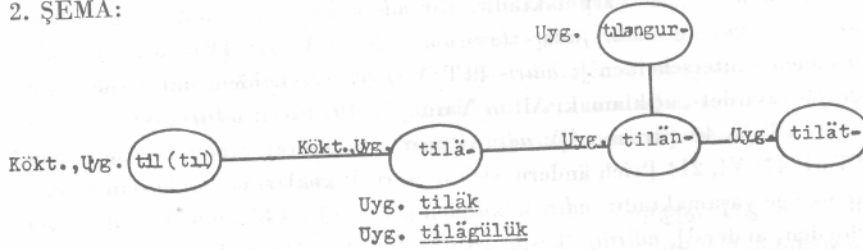
Orhon yazıtlarında *til* (*til*) kelimesi 'savaşta konuşurulmak üzere alınan tutsak' anlamında görülmektedir: "tıZığ *kaliirti sabi antağ*" (Tonyukuk, II, batı, 1). Uygurcada ve Türkçenin birçok lehçesinde kelimenin temel anlamıyla ('dil' [organ +konuşma]) görülmesi, Orhon dilinde de bu anlamın mutlaka bulunduğu tanıktır. Çünkü *til(til)* öğesinin 'tutsak' anlamını kazanması için, birçok öğelerde görülen *sémantique* bir gelişmenin gerçekleşmiş olması gereklidir. Temel anlamının yanı sıra, bir kelimenin yan anlamlar kazanması, birtakım aktarmalar, bu arada deyim aktarmaları (metaphore'lar), doğaya uygulama, somutlaştırma gibi çeşitli eğilimler sonucunda olur (bkz. Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, s. 55-62,78-79). 'Tutsak' sonradan kazanılan bir yan anlam olduğuna göre, temel anlam çok daha eskiden beri yaşamakta

¹ Uygur metinlerinde geçen irinpü'nün de (örn. TTIV B 22,24...) 'günah' anlamı vardır (çoğunlukla Çin. *tsui* 'Sünde' ile birlikte).

olmalıdır. Yazıtlarda temel anlamın geçmemesi, yine, konuların sınırlılığına bağlanabilir.

Şimdi de *til(tul)* kelimesinin Eski Türkçedeki türevlerini gösteren aşağıdaki şemayı (2. şema) gözden geçirelim:

2. ŞEMA:

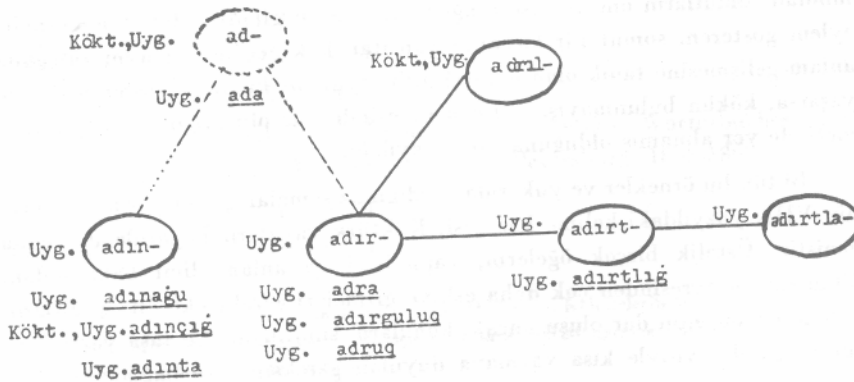

Şemada da görüleceği gibi, Köktürkçede *tilä-* 'dilemek' fiili geçer (Tonyukuk, I, doğu 6). Uygurcada hem bu türev, (TT I, 197 ['wünschen, erstreben'], VII, 27; X, 110...) hem de başkaları görülmektedir: *tilägülük* 'dileyen, arzu eden, istenen' (Altun Yaruk, 614,6), *tiläk* 'dilek' (TTI, 35;221 ['Wunsch, Bitte'], *tilän-*, *tilät-*... *tilängur-* fiili 'beredt sein' (TTVB, 86; VIII, A 18, D 32, F II).

Köktürkçede *tilä-* yaşarken, bu türevlerden bir-ikisinin daha kullanılmış olması akla yakındır. Çünkü *tilä-* kökünden, örnek olarak *tiläk*'in meydana gelmesi zor değildir. Yukarıda gösterildiği gibi, *dil*'in yalnızca 'tutsak' anlamının geçtiği bu ürünlerde öteki anlamları nasıl görülmüyorsa, bir kökün türevlerinden ancak bir bölümünün yer alması da olağan sayılmalıdır.

Ayrı, başka, öteki gibi soyut kavramların içinde buldukları kavram alanını gözden geçirirsek, Eski Türkçede çok geniş bir kelime ailesiyle karşılaşırız. 3. şemada gösterildiği gibi, aynı kavram alanı içine giren çeşitli öğelerin sayısı kabarıktır:

3. ŞEMA:

Şemada belirtildiği gibi, Uygur belgelerinde 'başkası, öteki' anlamında *ada* (Uigurica I, s. 54 [anderer]) geçmekte, aşağı yukarı aynı anlam *adin* (TTIII, 68, S 26; VIII, A 23; Uigurica IV, 145, 184, 277 ['anderer']) ve *adınağu* (Altun Yaruk, 611-14), *adinçığ* (*addinçığ*, *adinsığ*, TT II, 18; VA 117) türevlerinde de göze çarpmaktadır. Bir *ad-* köküne bağlanabilecek olan bu türevlerin yanında *adır-* /*adar-* (ayırarak, TT III, 34; IVB 12, IVA 63... ['trennen, unterscheiden']; *adin-* (TT VB 67, ['scheiden, unterscheiden']), *adinla-* (ayırarak, açıklamak; Altun Yaruk, 12-19; 15-4); *adıl-* (ayrılmak, a.y. 641-8; TT X, 40 ['trennen']); *adin-* ('şaşırmak, hayret etmek' ve 'değişmek' (TT 31, 47; VI, 214 ['sich ändern, sich bessern'])) kökleri ve bunlardan türemiş birçok öge yaşamaktadır: *adır-* kökünden *adruq* (TT I 87; W8, V A 88 ['verschieden, anders'], *adırlıg* 'kesin' (Altun Yaruk, 633-20; TT V, 383 ['unterscheidend, genau, klar']); *adırguluq* 'ayrılacak, ayıracak' (Uyg. S.), *adra*, *adara*, *adara* (a.y.)... gibi.

Bütün bu türevler içinden ancak *adıl-* (örnek olarak Tonyukuk I, batı 2) ve bunun olumsuz *adılma-* (örnek olarak Ongin yazıtı, sağ, 3) kökleriyle *adinçığ* (Kültigin, güney 12; Bilge K. 14) kelimesi Köktürk metinlerinde geçer. Bunlar, şemada da görüleceği gibi, yapı bakımından, kelime ailesi içindeki yerleri yönünden, öteki türevlere sıkı sıkıya bağlıdır. Köktürkçede bu ögelerin bulunabilmesi için başkalarının da daha önce yaşamış ya da yaşamakta olması şarttır. Örnek olarak *adin-* olmadan *adinçığ*'ın meydana gelmiş olduğu düşünülemez. Öte yandan, bu kelime ailesinin ilgiyi çeken bir yönü, gösterdiği anlam gelişmesidir. Ayırarak, ayrılmak gibi, eylem gösteren kelimelerin (*adır-*, *adin-*, *adıl-*) türevleri soyut kavramlara geçmişler, *adınağu* 'başka', *adruq* 'değişik, başka', *adırlıg* 'kesin', *adı çıg* 'bambaşka, fevkalâde' gibi yeni, soyut kavramların anlatımına yarar duruma gelmişlerdir. Yukarıda değindiğimiz gibi, yan anlamlar temel anlamlardan sonra gelirler. Anlam bakımından somutların önceliği ise aşağı yukarı kesin gibidir. Hele bir metinde, eylem gösteren, somut bir kavramı yansıtan kök geçmez de aynı zamanda anlam gelişmesine tanık olan *adinçığ* gibi soyut bir kavramı gösteren kelime yaşarsa, kökün bulunmayışı, dilin o evresinde var olmadığına değil, ancak metinde yer almaması olduğuna tanık sayılabilir.

Bütün bu örnekler ve yukarıda verdiğimiz şemalar gösteriyor ki, Türkçenin VIII. yüzyıldaki kelime hazinesi, Köktürk yazıtlarında görülenden daha geniştir. Üstelik birçok ögelerin, yapıbilgisi ve anlambilimi bakımından, dilimizin bu evresinden çok daha eskiye gitmeleri gerekmektedir. Yazıtların kelime hazinesinin dar oluşu ancak, konuların sınırlılığına ve taş yazma zorunluluğu dolayısıyla kısa yazmaya duyulan gereksinmeye bağlanabilir.

Aynı kavram alanına ve kelime ailesine giren öğelerden ancak, ötekilerle yakın ilişkisi bulunan bir bölümünün varlığı -bu arada *ülüg*, *yazuq*, *yazuala-*, *yazın-*, *tıla-*, *adrl-*, *adınçığ* gibi öğeler-dilimizin bu evresinin kelime hazinesinin genişliğine, aynı zamanda birtakım anlam gelişmelerini geride bırakmış bir evre olduğuna tanıktır, kanısındayız. Örnek olarak *yazık* kelimesi 1250 yıla yaklaşan bir zamandan beri yaşadıkdan sonra, *yaz-*, *yazın-* gibi köklerin çok daha eskiye uzandıkları kestirilebilir. Bir kelimenin yaşamı ve ölümü genellikle çok uzun bir zamanı kaplamakta, ölen, unutulmuş bir kelime bile (örnek olarak Türkçedeki *sındı*¹) lehçe ve ağızlarda çok uzun bir süre daha yaşamını sürdürebilmektedir.

Ayrılmak fiili Türkçede on iki yüzyıldan beri canlılığını yitirmemiştir. Aynı kökün ya da yakın köklerin türevleri VIII. yüzyılda canlı bulduklarına göre, bunların ilk kullanıldıkları çağ o günden, hiç değilse bugüne dek geçen zaman kadar geriye götürülebilir, kanısındayız.

Kısaltmalar

Altun Yaruk	Çağatay, Saadet, Altun Yaruk'tan İki Parça, Ankara, 1945
Atebe	Edib Ahmet B. Mahmut Yüknê, Atebetü'l - Hakayık, yayımlayan: R. Rahmeti Arat, İstanbul, 1951. Bilge
Bilge K.	Kağan yazıtı
Divan	Divan ü Lûgat-it Türk Tercümesi, 3 cilt, çeviren: Besim Atalay, Ankara, 1939-1941.
Kalyanamkara	Orkun, Hüseyin Namık, Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesinin Uygurcası, İstanbul, 1940.
Kökt.	Köktürkçe
Kültigin örn.	Kültigin yazıtı
Radloff, Wb.	örnek olarak Radloff, Wilhelm, Versuch eines Wörterbuches der
Sine- Usu	Türk-Dialecte, 4 cilt, St. Petersburg, 1893-1897.
Tonyukuk	Şine-Ustu yazıtı Tonyukuk yazıtı

¹ Bu örnek ve aynı türden, başkaları için bkz., D. Aksan, Kelimelerin ölümü olayı ve Türk yazı dilindeki örneklerinde Arapça ve Farsça unsurların etkisi üzerine notlar, Necati Lugal Armağanı, Ankara, 1968, s. 103 ve ötesi.

- TS Ağakay, Mehmet Ali, Türkçe Sözlük, 5. basım, Ankara, 1969.
- TT Bang, W. -A. von Gabain, Türkische Turfan-Texte, I-V., analytischer Index, Berlin, 1929-1931; A. von Gabain-G.R. Rachmatı, TTVI, Berlin, 1934; G.R. Rachmatı, TTVII, Berlin, 1936; A. von Gabain, TT-VIII, Berlin, 1954; A. von Gabain, -W. Winter, TT IX, Berlin, 1958; A. von Gabain, TTX, Berlin, 1959.
- Uigurica Müller, F.W.K., Uigurica, I-III, Berlin, 1908-1922;
A. von Gabain, Uigurica IV, 1931
- Uyg. Uygurca
- Uyg. S. Caferoğlu, Ahmet, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul, 1968.